

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536

Duijl, J.J. van

Citation

Duijl, J. J. van. (2022, October 27). *Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536*. *Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

III CRISES EN HERVORMING

1366-1536

6 HET GOEDERENBEZIT IN 1366-1536

6.1 INLEIDING

De reorganisatie van de balijs Utrecht in 1365/1366 markeerde de overgang van de vormende fase van het Duitse Huis naar een lange tijd zonder schenkingsgolven en een ongewijzigde positie van het huis in de bestuurlijke structuur van de Duitse Orde. Het eindpunt van deze periode is niet eenvoudig aanwijsbaar. Volgens een uitvoerig artikel van Werner Reese uit 1937 scheidde de balijs Utrecht zich geleidelijk van de rest van de orde af ten gevolge van de Bourgondische machtsexpansie in de Nederlanden.¹ Deze duiding is moeilijk los te zien van het werk dat Reese uitvoerde als lid van de commissie die de bezetting van België en Nederland op ideologische en culturele gronden moest voorbereiden.² Een organisatie in de Nederlanden die door Franse Bourgondiërs steeds verder werd vervreemd van de 'gesamtdeutsche' stam waartoe het van oorsprong behoorde, was voor hem een wenselijk geschiedbeeld. Zijn these is sterk teleologisch van aard. Hoe turbulent de vijftiende eeuw voor het Duitse Huis ook is geweest, van een verwijdering tussen balijs en orde was in het geheel geen sprake. De trouw aan alle drie de kloostergeloften verslaptte vervolgens wel in de loop van de zestiende eeuw, vooral onder landcommandeur Frans van der Loe (1560-1579), maar zijn opvolger Jacob Taets van Amerongen bracht de contrareformatie in het Duitse Huis en deed er alles aan om de traditionele banden met de orde te herstellen.

Uit hedendaags onderzoek is gebleken dat de verzelfstandiging van de balijs Utrecht sterk verband hield met het grillige verloop van de Reformatie en de politieke verwikkelingen die daarmee samenhangen.³ De ingrijpendste gebeurtenissen vonden plaats na de machtsovername in Utrecht door calvinisten in 1580. In dat jaar vaardigde de stadsraad een verbod op de katholieke eredienst uit.⁴ In 1619 trad de eerste protestantse landcommandeur aan. Het slotstuk was de toestemming die de Staten van Utrecht in 1637 aan de broeders van het Duitse Huis gaven om te huwen.⁵ Deze verzelfstandiging is een verhaal apart, gezien de opeenvolging van ingrijpende gebeurtenissen die een scherpe discontinu-

1 Reese, 'Gesamtdeutsche und territoriale Zusammenhänge', 223-273.

2 M. Beyen, 'Wetenschap, politiek, nationaal-socialisme. De cultuurpolitiek van het Duits militair bezettingsbestuur in België, 1940-1944', *Cahiers d'Histoire du Temps Présent = Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 11 (2003) 47-70, aldaar 53.

3 Mol, 'Trying to survive'; Grögor-Schiemann, *Die Deutschordensballei Utrecht während der Reformationszeit*.

4 B.J. Kaplan, *Calvinists and Libertines. Confession and community in Utrecht 1578-1620* (Oxford 1995) 147.

5 De Geer, *Archieven* 1, CXXIII.

iteit vormden ten opzichte van de middeleeuwse balije en de daarbij behorende omgang met het goederenbezit. Ik eindig mijn onderzoek derhalve daar waar de eerste scheur tussen de balije Utrecht en de rest van de Duitse Orde door de Reformatie en politieke twisten ontstond.

Dat eerste ontwrichtende punt diende zich aan tijdens een reeks evenementen rond 1525. In dat jaar bekeerde hoogmeester Albrecht van Brandenburg zich tot de leer van Luther en seculariseerde hij het ordeland in Pruisen. De Duitsmeester, die na enige tijd de algehele leiding van de orde overnam, noemde zich voortaan 'administrator van het hoogmeesterambt'. Zijn residentie in Horneck werd in 1525 tijdens de Boerenoorlog verwoest.⁶ In Utrecht was destijds eveneens sprake van politieke onrust. Hier waren het echter geen boeren, maar tegenstanders van de gezaghebbende Zoudenbalchfactie uit gilden en patriciaat die in 1525 in opstand kwamen. Daaruit ontstond een burgeroorlog tussen een Geldersgezinde partij en haar tegenstanders. Elect-bisschop Hendrik van Beieren kon zijn macht en de rust in de stad enkel met Habsburgse militaire steun vanuit Holland in juli 1528 herstellen.⁷ In oktober bleek hij daarvoor een prijs te moeten betalen, namelijk de overdracht van de wereldlijke macht over Utrecht aan keizer Karel V.

Machtswisselingen en oorlogen zetten de bestaande bestuurlijke verhoudingen en belastingen onder druk. De balije Utrecht voerde samen met de balijen Biesen, Westfalen en Lotharingen oppositie tegen de groeiende afdrachten aan de oversten van de Duitse Orde.⁸ Ingrijpend was de komst van de Habsburgers, die zich weinig gelegen lieten liggen aan de gebruiken en privileges van de orde. De broeders verzetten zich in de jaren 1530 met juridische middelen tegen allerlei nieuwe belastingen die hun werden opgelegd.⁹ Toen landcommandeur Wouter van Amstel van Minden in 1536 overleed, bemoeiden Karel V, landvoogdes Maria van Hongarije en de stadhouder in Utrecht, Antoon van Lalaing, zich onder protest van verschillende commandeurs direct en intensief met zijn opvolging. De landvoogdes en de stadhouder verzochten de Duitsmeester de nieuwe landcommandeur Albert van Egmond van Merestein in zijn ambt te bevestigen. Albert was tot dan toe commandeur van Maasland, maar verrichtte ook diensten voor de Habsburgers. Om zich voor de keizer nuttig te kunnen blijven maken vroeg hij toestemming om de commandeur van Tiel de dagelijkse leiding over de balije te laten geven.¹⁰ De Habsburgse inmenging was een aantasting van de gebruikelijke procedure waarbij het kapittel van commandeurs zelfstandig een nieuwe landcommandeur koos en die voordroeg aan de Duitsmeester. Wouter van Amstel van Minden was nog op die wijze in zijn ambt gekomen, hoewel dat niet betekent dat daarbij geen druk van buitenaf had bestaan. Hij noemde zich in 1527 eerst elect-landcommandeur.¹¹ Later dat jaar stelde de Duitsmeester hem als

6 Miltzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 184.

7 Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht', 188-189.

8 ARDOU, inv.nr. 145-149.

9 Bijvoorbeeld tegen accijnzen op bier, wijn en turf: ARDOU 384-386.

10 Mol, *Friese huizen*, 202-204; De Vey Mestdagh, *De Utrechtse balije*, 38-41; Albert van Egmond van Merestein was in 1520 commandeur van Bunne: ARDOU, inv.nr. 22. In 1529-1536 wordt hij als commandeur van Maasland genoemd: ARDOU inv. nrs. 130, 146, 2371; De Geer, *Archieven*, nrs. 437, 440-441; Ook na zijn benoeming tot stadhouder en vervolgens landcommandeur bleef hij nog enkele jaren aan als commandeur te Maasland: ARDOU, inv.nr. 2698; De Geer, *Archieven*, nr. 443.

11 ARDOU, inv.nr. 1960.

stadhouder van de balije aan.¹² Op het generaal kapittel te Frankfurt in 1529 werd hij ten slotte formeel als landcommandeur geïnstalleerd.¹³ In het licht van deze gebeurtenissen kan Wouters bestuursperiode worden getypeerd als overgangsfase waarin het afscheidingsproces begon dat tot 1637 zou duren. Daarom eindigt mijn onderzoek bij Wouters sterfjaar 1536.

Het derde en laatste deel van dit boek begint met het voorliggende hoofdstuk waarin ik de ontwikkeling van het goederenbezit tussen 1365 en 1536 analyseer. Eerst komt de grondige inventarisatie van het goederenbezit die het Duitse Huis onder landcommandeur Wouter van Amstel liet uitvoeren aan bod. Deze gegevens zijn te koppelen aan andere bronnen, zoals de oudschildgeldregisters waarin het Habsburgse gezag een nieuwe belasting op grondbezit bijhield. Daardoor is het landbezit aan het einde van de onderzoeksperiode uiterst nauwkeurig in kaart te brengen. Vervolgens hecht ik de meetpunten 1365 en 1536 aan elkaar. Dit gebeurt door middel van streekproeven in de pachtboeken van het Duitse Huis. Zodoende blijkt welke trends zich in de evolutie van het goederenbezit voordeden.

6.2 DE GOEDERENINVENTARISATIE VAN 1531-1536

In het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* zijn verschillende zestiende-eeuwse afschriften van oorkonden opgenomen met een bronverwijzing naar het ‘tweede boek’ in het archief van het Duitse Huis.¹⁴ Dit boek, noch het eerste deel, is als zodanig terug te vinden in de archiefinventaris. Ze zitten daar verstopt tussen de acht delen en een omslag van inventarisnummer 666, dat als ‘register van erfpachtbrieven van landen van de D.O. 1377-1808’ is omschreven en waarvan ‘de eerste serie’ omstreeks 1534 zou zijn aangelegd.¹⁵ In feite gaat het om twee cartularia. Het eerste daarvan bestaat uit drie papieren boeken in perkamenten banden en een apart pakketje afschriften zonder band. In de eerste twee volumineuze delen staan kopieën van aankomstitels van ordebezit en de daaropvolgende tijd-, erf, en lijfpachtbrieven. De stukken zijn gewaarmerkt door de notarissen Lambert van Elborch en Hieronimus Johannis, die er telkens hebben bijgeschreven dat ze het origineel geraadpleegd hebben. Het oudste document is de schenkingsoorkonde van Sweder van Dingden uit 1219.¹⁶ ‘Dat derde bouck’ heeft dezelfde opzet, maar is relatief dun, vooral omdat het specifiek erfpachtgoederen bevat, maar ook omdat een gedeelte is beland in een apart deeltje dat bestaat uit losse katernen op papier. Hierin bevinden zich kopieën van een aankoopbrief van land uit 1385, erfpachtbrieven uit 1385-1533 en in andere handen erfpachtbrieven uit 1550-1636. Vermoedelijk maakten de stukken van 1385-1533 oorspronkelijk deel uit van het derde boek en zijn ze daar om onbekende redenen, wellicht vanwege ruim-

12 De Geer, *Archieven*, nr. 432.

13 Ibidem, nr. 435.

14 OSU, nrs. 814, 942, 1355, 1534, 1535.

15 Hinsbergen, *Inventaris*, inv.nr. 666 (p. 83).

16 ARDOU, inv.nr. 666.1-2; De oorkonde van 1219 bevindt zich in inv.nr 666.2.

tegebrek, op een later moment uitgehaald.¹⁷ Onder inventarisnummer 1378 bevindt zich nog een apart vierde deel met leengoederen van het Duitse Huis.¹⁸ Het is op dezelfde wijze opgezet als de andere boeken, inclusief de notariële handtekeningen, en moet daarom tot dezelfde grootschalige goedereninventarisatie worden gerekend.

De vervaardiging van dit omvangrijke cartularium kan preciezer worden gedateerd aan de hand van twee soorten toevoegingen die er naderhand in werden aangebracht. Het betreft ten eerste vermeldingen van nieuwe pachters in hoogstens enkele zinnen volgend op de kopieën van stukken aangaande het betreffende bezit. Ze zijn geschreven door andere handen dan die van de volledige afschriften. De vroegste notitie dateert van 1536 en bevat nog de handtekening van een notaris. Een vergelijkbare vermelding met handtekening betreft de verpachting van land in Westraven in 1539.¹⁹ Vanaf de jaren 1540 kwam er geen notaris meer aan te pas. Ten tweede staan er volledige afschriften van oorkonden uit latere jaren in de boeken. Ook deze aanvullingen passeerden aanvankelijk nog de notaris. Een pachtbrief van land in Zeist uit 1537 heeft bijvoorbeeld een afwijkende hand ten opzichte van de andere afschriften, maar werd nog wel door Hieronimus Johannis als waarachtige kopie bestempeld.²⁰ Tot in de vroege zeventiende eeuw werden er in de eerste twee lijvige boekdelen kopieën bijgeschreven. Het derde deel loopt door tot het jaar 1700 en blijft beperkt tot de erfpachten. Stukken uit de latere zeventiende- en achttiende eeuw vonden een plek in een nieuw vierdelig cartularium dat in de vroege negentiende eeuw werd aangelegd en alle commanderijen van de balije omvatte. Deze boeken zijn als delen 5-8 in de inventaris terechtgekomen. Het oude cartularium moet aldus een monnikenwerk zijn geweest waaraan in de jaren voorafgaand aan 1536 werd gewerkt. De twee notarissen waren vervolgens tot 1540 bezig met het waarmerken van de ruim 900 kopieën aan de hand van de originele stukken.

Behalve dat ze een cartularium aanlegden, lieten de broeders hun goederenbezit ook door landmeters in kaart brengen. In het netjes geschreven pachtboek van 1531 staat per perceel, of per cluster percelen indien deze als eenheid werden verpacht, een opsomming van de beleningen, de gemeten grootte van het land en de datum waarop de meting plaatsvond.²¹ Vaak is ook het soort land (hoog- of laagland) aangegeven. Men beperkte zich tot de goederen in de omgeving van de stad Utrecht en het Kromme Rijngebied, zodat het leeuwendeel van het bezit in het Nedersticht aan bod kwam. Op 18 juli 1531 waren landerijen in Kovelswade, Galecop, Laagraven en Westraven het eerst aan de beurt. Enkele stukken grond zijn volgens de registratie pas in september 1532 gemeten, maar dat kan een verschrijving zijn, omdat van alle andere gemeten percelen de grootte in de maanden juli-oktober 1531 al werd bepaald.²²

17 ARDOU, inv.nr. 666.3-4.

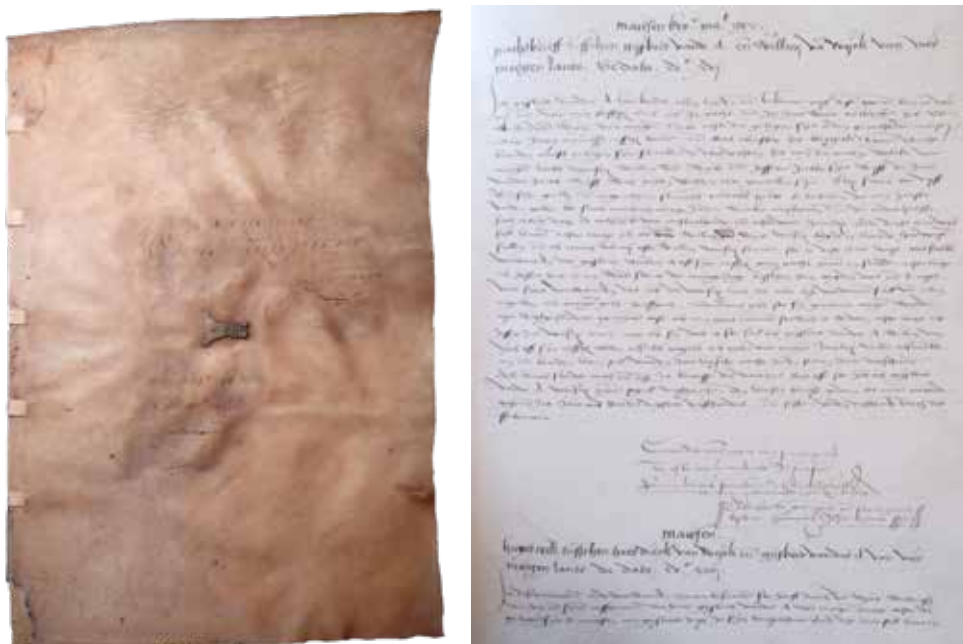
18 ARDOU, inv.nr. 1378; Dit deel is uitgegeven door: Kort, 'Repertorium op de lenen van de commanderij van het Duitse Huis te Utrecht'.

19 ARDOU, inv.nr. 666.2.

20 ARDOU, inv.nr. 666.1.

21 Het pachtboek volgde niet de jaarkalender, maar de twee betaaldatum. De eerste viel op Sint Maarten (11 november 1531) en de tweede op Petri ad Cathedram (22 februari). Er zou daarom gesproken kunnen worden van het pachtboek van 1531-1532, maar om verwarring tussen verschillende pachtboeken te voorkomen verwijs ik naar het jaar waarin het pachtboek werd aangelegd. Dit geldt ook voor andere pachtboeken.

22 ARDOU, inv.nr. 88o.24.

Afb. 6.1 Omslag en fragment van het tweede boek van het cartularium van het Duitse Huis te Utrecht dat in 1533-1536 werd opgesteld. Bron: ARDOU, inv.nr. 666.2.

In een kladversie van deze inventarisatie van het landbezit staat dat de metingen werden uitgevoerd door de landmeter 'die welcke ghesworen is der stad van Utrecht ende is vermaent bij zijnen eedt'. Zijn naam wordt helaas niet onthuld.²³ Bovendien bevat het tweede deel van dit document een repertorium van het goederenbezit, dat bestaat uit regesten van archiefstukken die zijn gesorteerd per parochie en vervolgens per pachter. Blijkens het opschrift werd het opgesteld in 1533.²⁴ Deze bron is een sleutelstuk voor het achterhalen van de omvang en de volgorde van de operatie. In 1531 lieten de broeders het land meten. Uit de notities hiervan werden fragmenten overgenomen in het pachtregister dat later dat jaar werd opgesteld. De archiefstukken werden gesorteerd op het bijbehorende land en in 1533 werden hiervan regesten opgesteld. Die zijn terug te vinden boven de afschriften van de documenten in het cartularium, waardoor de creatie daarvan verder scherpgesteld kan worden tot de jaren 1533-1536. Al met al wordt duidelijk dat de broeders in 1531 een grondige inventarisatie van hun goederenbezit startten, die in 1536 werd afgerond.

Een project van deze omvang was zeer kostbaar en tijdrovend. Om de motieven van de broeders hiervoor te kunnen begrijpen, is enige context nodig. De landcommandeur tijdens de campagne was Wouter van Amstel van Minden. Van begin af aan was de situatie van het Duitse Huis onder zijn bestuur precair.

²³ ARDOU, inv.nr. 890, citaat op fol. 19r.

²⁴ ARDOU, inv.nr. 890, fol. 21.

Goij

Christ wilcomen wien bruyt die puyne mit den liden van sony stricken
dat ginc en vanden dach van vintant dat ad bene wiest gelid. Enu sticht
goy die bruyt die geyt geyt die byn stricken vanden veyn die telt de vanden veyn
arben veyn die geyt die veyn die geyt die telt de vanden veyn die telt de vanden veyn

Ende die liden veyn veyn veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn
die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn
die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn

Nog veyn veyn veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn
die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn
die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn

Nog veyn veyn veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn
die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn
die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn

Nog veyn veyn veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn
die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn
die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn

Nog veyn veyn veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn
die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn
die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn

Nog veyn veyn veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn
die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn
die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn

Goij die geyt

Jaest liden van geyt die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn
die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn
die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn die veyn

Zijn voorganger Steven van Zuylen van Nijevelt werd op 9 maart 1527 door Gelderse soldaten vermoord op zijn buitenhuis Zuylenburg bij Maarssen, dat hij kort tevoren neutraal had laten verklaren.²⁵ Steven liet een somber verslag over de staat van de balije achter.²⁶ Vier dagen na zijn dood oefende elect-bisschop Hendrik van Beieren per brief druk uit op de commandeur van Tiel om Wouter van Amstel van Minden, die destijds commandeur van Dieren was, tot de nieuwe landcommandeur te laten kiezen.²⁷ En zo gebeurde het. In hetzelfde jaar staken mensen uit Wijk bij Duurstede de zogenoemde Rijnmolen buiten de Utrechtse Tolsteegpoort aan de Vaartse Rijn die het Duitse Huis bezat in brand. Volgens een aantekening in het cartularium gebeurde dat ‘boven verding’.²⁸ ‘Verdingen’ was tijdens oorlogen in Utrecht de term voor het afkopen van geweld bij de tegenstander.²⁹ Klaarblijkelijk hebben de lieden uit Wijk zich daar niets van aangetrokken. Naar het zich laat aanzien, behoorde het Duitse Huis – na de moord op landcommandeur Steven van Zuylen van Nijevelt – tot de anti-Gelderse factie die de elect steunde. Ik vond geen activiteiten van Wouter in Utrecht tijdens de bezetting van de stad door Gelderse troepen vanaf augustus 1527. De terugkeer van de elect en de komst van Karel V in 1528 moeten een opluchting voor hem zijn geweest.³⁰

Een periode van algehele rust brak daarmee echter niet aan, want al snel belandden de broeders in het bovengenoemde juridische steekspel omtrent diverse accijnzen die hun door het Habsburgse gezag werden opgelegd. De nieuwe regering voerde tevens een hervorming van de belasting op landbezit door. De bestaande grondbelasting in Utrecht was het morgengeld.³¹ Deze werd vervangen door het zogeheten oudschildgeld, dat werd geheven op basis van de pachtsom, die relateerde aan de waarde van de grond. Deze waarde werd vastgesteld in de sinds 1355 niet meer geslagen rekenmunt Franse oude schild. De bezitter van het land moest deze belasting betalen. De eerste registers van het oudschildgeld werden in 1536 aangelegd.³² Ze zullen toen niet als verrassing zijn gepresenteerd, maar waarschijnlijk reeds meerdere jaren tevoren zijn aangekondigd en voorbereid. Voor het Duitse Huis als grootgrondbezitter moet dit een ingrijpende vernieuwing zijn geweest. Oorlogsschade en belastinghervorming maken de keuze om in 1531-1536 de bezittingen van het Duitse Huis te inventariseren kortom begrijpelijk. De broeders beperkten zich logischerwijs grotendeels tot hun onroerend goed in het Nedersticht, waar deze ingrij-

25 ARDOU, inv.nr. 999* (neutraalverklaring); Stapel, ‘Steven van Zuylen van Nijevelt’, 203-207.

26 De Geer, inv.nr. 417, 1^e gedeelte.

27 ARDOU, inv.nr. 265*.

28 ARDOU, inv.nr. 666.2, fol. 195r.

29 A.J. van den Hoven van Genderen, ‘Oorlog en ellende. Veerkracht en herstel van oorlogsschade op het Utrechtse platteland in de late middeleeuwen’, in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (Utrecht 2015) 59-90, aldaar 69.

30 Idem, ‘Op het toppunt van de macht’, 188-189.

31 F.H.M. Grapperhaus, ‘De landbrief van de bisschop van Utrecht in 1375, geplaatst in een fiscaal-historische omlijsting’, in: *Jaarboek Oud Utrecht* (Utrecht 1996) 87-114; J.G. Avis, *De directe belastingen in het Sticht Utrecht aan deze zijde van de IJssel tot 1528* (Utrecht, Leipzig en München 1930).

32 G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, ‘Van geschenk tot getal. Geschiedenis van een hoofse rekenmunt’, *Revue belge de philologie et d’histoire* 58 (1980) 317-336, aldaar 327; D.E.H. de Boer, *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse ‘Noordholland’ tussen ± 1345 en ± 1415* (proefschrift Universiteit Leiden 1978) 173-176; HUA, Staten van Utrecht in de landsheerlijke tijd (toegang 58), inv.nrs. 396-397; A. van Ooststroom en J.M. van Winter, ‘Utrecht met HisGis. Een onderzoek naar bezitsverhoudingen in het Nedersticht van Utrecht in de Middeleeuwen’, in: Van Winter, *Middeleeuwen in drievoud: hun woonplaats, verwantschap en voeding* (Hilversum 2017) 67-102; J.M. van Winter en A. van Ooststroom, ‘Vierhonderd jaar grondbezit en kadastrale registratie in Oostveen en Herbertscop’, in: H. van Engen, H. Nijdam en K. van Vliet, *Macht, bezit en ruimte. Opstellen over de noordelijke Nederlanden in de middeleeuwen* (Hilversum 2021) 587-598, aldaar 589-592.

pende ontwikkelingen zich voordeden. Landbezit daarbuiten werd slechts zijdelings aan het onderzoek onderworpen. De documenten over de goederen in Alphen zijn bijvoorbeeld wel in het cartularium meegenomen, maar het land werd daar niet gemeten. De documentatie van het landbezit in Maasland ontbreekt zelfs geheel in het cartularium. Rechten en privileges, zoals patronaatsrechten van de landcommandeur, vielen, op enkele uitzonderingen na, buiten de campagne.

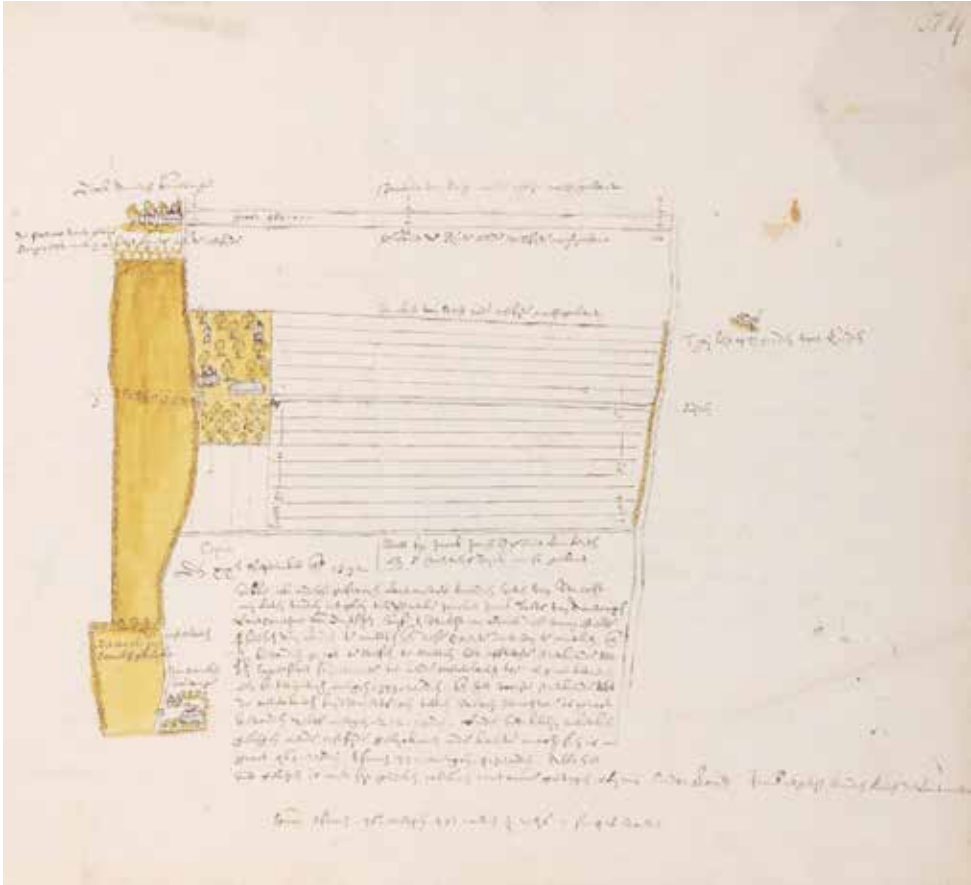
6.3 RECONSTRUCTIE VAN HET GOEDERENBEZIT ROND 1530

Ondanks deze beperkingen vormen het cartularium en de documentatie van de landmetingen een rijke bron van informatie voor het reconstrueren van het goederenbezit van het Duitse Huis omstreeks 1530. Lacunes, bijvoorbeeld met betrekking tot het landbezit in Maasland, kunnen deels worden opgevuld met aanvullend bronmateriaal zoals landkaarten en pachtboeken. Ik gebruik bijvoorbeeld de pachtboeken uit onder andere 1494, 1522, 1531 en 1538, die deel uitmaken van mijn analyse van de ontwikkeling van het goederenbezit in paragraaf 6.4. Het pachtboek van 1531 is vooral relevant vanwege de gegevens uit de landmeting die erin staan. De meeste erfpachten ontbreken echter in dit deel, waardoor ik tevens het pachtboek uit 1538 heb onderzocht. Een andere bron die voor deze reconstructie is aangeboord, is de reeks kaarten die landmeter Jan Rutgersz van den Berch in 1592-1596 maakte van delen van het ordebezit. Deze werden toegevoegd aan het kaartboek van ordebezit in Maasland, dat landmeter Jan Potter in 1570 vervaardigde. In de collectie bevinden zich kaarten van delen van het landbezit van het Duitse Huis in het Kromme Rijngebied. Een voorbeeld is onderstaande kaart 6.1 van land dat zich uitstreckte van de Engslot tot aan de Oosterlaak ten noorden van het dorp 't Goy, waarvan de kerk aan de rechterzijde van de kaart is ingetekend.³³

Desalniettemin is het landbezit van het Duitse Huis onmogelijk precies en volledig in kaart te brengen zonder een geografisch informatiesysteem (GIS). In een GIS kan een onoverzienbare berg historische data worden verzameld en ruimtelijk worden geanalyseerd. Voor deze exercitie werkte ik samen met Ad van Ooststroom, die grondbezit in laatmiddeleeuws Utrecht onderzoekt met behulp van een GIS van historische kaveleenheden, gekoppeld aan het oudste kadaster van 1832.³⁴ Omdat hij onder meer de oudste oudschildgeldregisters als meetpunt gebruikt, zijn de archiefstukken uit het Duitse Huis met betrekking tot de goedereninventarisatie uit de jaren 1530 zeer geschikt om aan de data in dit GIS te koppelen en deze waar mogelijk te preciseren. Daarbij maak ik een onderscheid tussen verpachtingsvormen vanwege de verschillende bezitsrechten op de grond die daarmee samenhangen. Om het beeld te completeren, vul ik het overzicht aan met overig goederenbezit in de jaren 1530.

33 ARDOU, inv.nr. 898*, fol. 49.

34 Het GIS van Ad van Ooststroom is toegankelijk op www.vanooststroom.com en het platform HisGis, dat wordt gedragen door het Humanities Cluster (HuC) van de KNAW en de Fryske Akademy. Zie: <https://www.hisgis.nl/hisgis/gewesten/utrecht/utrecht-1/Historisch-grondbezit-utrecht> (laatst bezocht op 05-04-2021).

Kaart 6.1 Landkaart van bezit van het Duitse Huis te Utrecht bij 't Goy, gemaakt door landmeter Jan Rutgersz van den Berch in 1592. Bron: ARDOU, inv.nr. 898*, fol. 49.

LANDBEZIT IN UTRECHT

Direct ten zuidwesten van de Utrechtse stadssingel lag het aaneengesloten landerijencomplex als kernbezit van de landcommanderij. Het bestond uit het terrein waarop het convent tot 1345 stond en, aan de overzijde van het Lijnpadtracé, de *bouwinge* in de gerechten Lijnpad en Westraven. De reconstructie van de middeleeuwse perceelgrenzen in dit gebied wordt bemoeilijkt door de stadsuitleg die de Utrechtse burgemeester Paulus Moreelse in 1664 presenteerde en die niet veel verder kwam dan een hervorkaveling en de aanleg van rechthoekige grachten in het Lijnpad.³⁵ Vroege kadasterkaarten uit de eerste decennia van de negentiende eeuw zijn als gevolg hiervan onbruikbaar om de middeleeuwse verkaveling in beeld te krijgen.

Deze hindernis kan deels worden omzeild door gebruik te maken van kaarten die de

³⁵ D.E.A. Faber en R.N.J. Rommes, 'Op weg naar stabiliteit', in: R.E. de Bruin e.a. ed., 'Een paradijs vol weelde'. *Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 285-289.

broeders van het Duitse Huis vóór het ‘plan Moreelse’ lieten maken. Vooral kaart 1.2 uit 1645 is bijzonder informatief vanwege de omvang en de ligging van het land. Stroken akkerland van omstreeks zestien morgen per stuk strekten zich zuidwaarts uit vanaf het tracé van het Lijnpad.³⁶ Zoals ik reeds in hoofdstuk 1 opmerkte, hoeft de exploitatievorm van dit goederencomplex in 1645 niet representatief te zijn voor de situatie in de late middeleeuwen, maar de hoevestructuur en de benaming van de percelen duiden op een grote continuïteit ten opzichte van de voorgaande eeuwen. Voor de reconstructie van de verkaveling in dit deel van de bouwinge omstreeks 1530 is deze kaart daarom geschikt om de kavels uit tijd vóór Moreelse te reconstrueren. De inbedding van deze kaart in het GIS van Van Ooststroom is geïllustreerd in de onderstaande kaart 6.2.

De volgende stap was het controleren en aanvullen van de vergaarde data met de belendingen die in het repertorium en pachtboek van 1531 staan. Deze gegevens kunnen goed worden vergeleken met de perceelsgewijze administratie van de oudschildgeldregisters. Door al deze data in samenwerking met Van Ooststroom te verwerken in zijn GIS, kon de reconstructie van het aaneengesloten goederencomplex van het Duitse Huis ten zuidwesten van Utrecht in kaart 6.3 worden gemaakt. Ingeklemd tussen de stadssingel en het bochtige traject van het Lijnpad (de vroegere Rijnarm) bevond zich het terrein waarop het voormalige Duitse Huis tot 1345 stond. Ten noordwesten daarvan lag het perceel dat de broeders sinds 1306, en mogelijk vroeger, van het kapittel van Sint Marie in erfpacht hielden. Tezamen vormde dit het land dat in kaart 1.1 uit 1599 is afgebeeld.

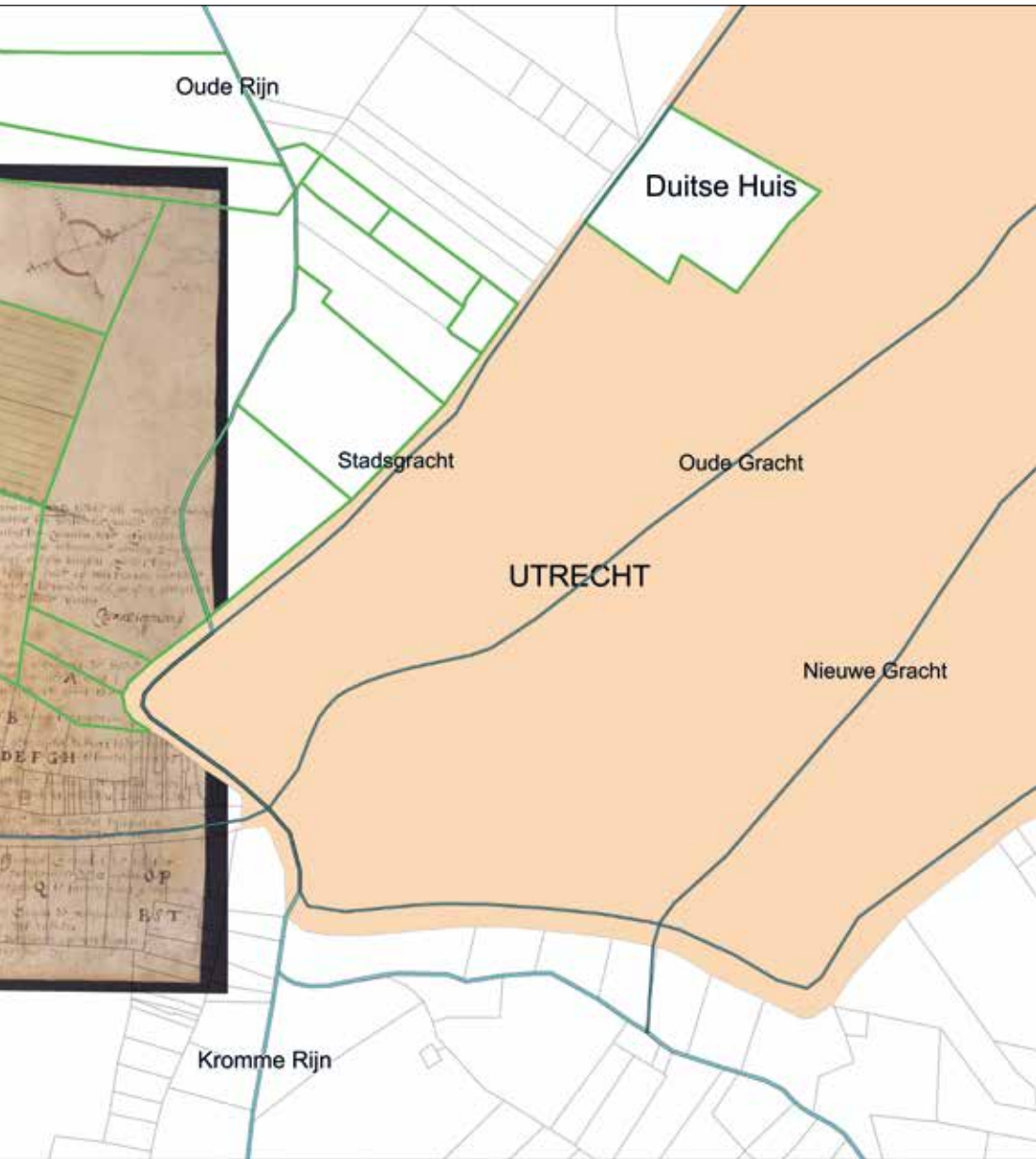
Aan de overzijde van de voormalige rivier bevond zich anno 1530 een boomgaard van 9,5 morgen. Deze grond schonken Jan en Lisa Leder in 1287. Daarop ten zuiden aansluitend lag de genoemde reeks hoeven. De Molenhoeve staat in de veertiende-eeuwse pachtboeken nog met de volledige omvang van ruim zestien morgen vermeld. Ergens in de vijftiende eeuw is het gearceerde gedeelte van deze hoeve op onbekende wijze vervreemd. Het deel dat in 1531 nog van het Duitse Huis was, waaronder de molen, had een omvang van ruim elf morgen. Een van de reeks hoeven kochten de broeders in 1235 van Herman Ouderidder. De overige hoeven moeten eveneens (grotendeels) tot het startkapitaal van het convent hebben behoord, zoals ik in het eerste hoofdstuk vaststelde. Daar uitte ik het vermoeden dat het Duitse Huis het merendeel van het, haaks op de percelen in het Lijnpad liggende, land in het uiterste noorden van Westraven aan de schenking van Albert en Fementia Visser in 1232 te danken had. Sinds die oprichtingstijd evolueerde de exploitatievorm van het goederencomplex van eigen beheer door de broeders, naar verpachting per hoeve vanaf 1366, gevolgd door een geleidelijke clustering van percelen onder een slinkend aantal pachters, totdat in 1524 Antheun Dirksz de *bouwinge* van 118,5 morgen, waaronder de landerijen op de kaart uit 1645, in pacht nam.³⁷ Het resterende land van de Duitse Orde in het Lijnpad, noordelijk Westraven en stukjes van het ten westen daarvan aangrenzende gerecht Galecop werd toen grotendeels (ruim zeventig morgen) door Frederik Claasz gepacht. Zowel bij Antheun als bij Frederik betrof het een verpachting in termijnen.

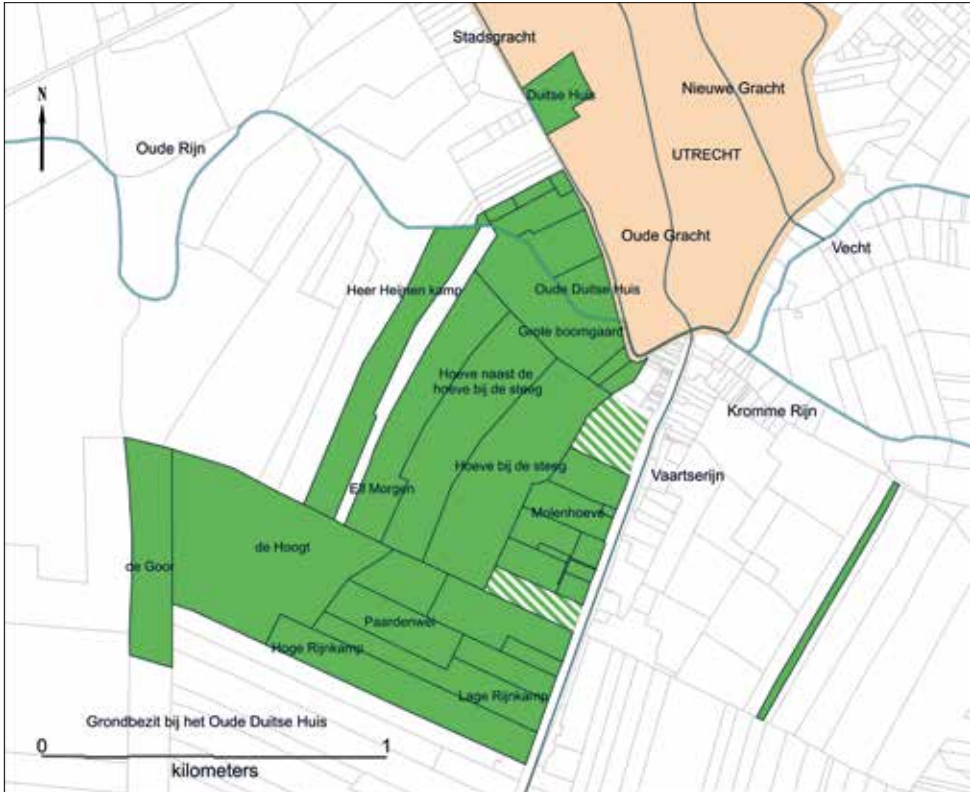
36 Andere kaarten van delen van dit gebied in het archief van het Duitse Huis zijn: ARDOU, inv.nr. 899B (Galecop en Westraven, 1645), K-L (Lijnpad terrein oude Duitse Huis, resp. 1599 en 1629), O (Lijnpad en Westraven, 1585).

37 ARDOU, inv.nr. 1245.

Kaart 6.2 De landkaart van landmeter J. van Diepenem uit 1645 (kaart 1.2) ingebed in het GIS van Ad van Oostroom.

Kaart 6.3 Reconstructie in GIS van het landbezit van het Duitse Huis ten zuidwesten van de stad Utrecht omstreeks 1530. Het gearceerde deel van de Molenhoeve behoorde oorspronkelijk tot het bezit van het Duitse Huis, maar werd op een onbekend moment in de vijftiende eeuw vervreemd. Inclusief het gearceerde gedeelte toont deze kaart het agrarische goederencomplex dat de broeders tot 1365 zelf exploiteerden.

Ten zuiden van dit aaneengesloten goederencomplex beschikte het Duitse Huis over een meer gefragmenteerd, maar toch omvangrijk landbezit. Antheun Dirksz en Frederik Claasz hadden ook daar percelen in pacht. De meeste grond was echter bij anderen in gebruik. Nog een verschil ten opzichte van het goederencomplex nabij de stad was de verwerving van tientallen morgens land ná 1365. In het gerecht Jutphaas, dat grensde aan Westraven, telde ik in 1365 bijvoorbeeld 29 morgen. Rond 1530 bezat de orde er een kleine vijftig morgen en een rente die de parochiepriester van Jutphaas jaarlijks betaalde uit de zes morgen land waarop hij woonde. Het geheel van landgoederen langs de Vaartse Rijn met de verpachtingsvorm is goed zichtbaar op de onderstaande kaart 6.4 van het landbezit van de orde rond 1530 in de oostelijke helft van het Nedersticht, waar de meeste goederen van de orde in Utrecht lagen. De blauwgekleurde percelen gaven de broeders destijds in tijdpacht uit en de erfpachten zijn rood weergegeven. De pachtcanon van een doorsnee tijdelijk verpacht perceel in Westraven met weiland bestond in 1538 uit ongeveer ander-

half 'ecclesie oude schild' en een kip per morgen. Het 'clesie gelt' was in Utrecht een benaming voor de oude Franse schild,³⁸ dezelfde rekenmunt waarin de oudschildgeldregisters werden opgesteld. In het pachtboek van 1538 staat niet enkel deze boekhoudkundige pachtsom genoteerd, maar zijn tevens de daadwerkelijke betalingen bijgehouden. Daaruit blijkt dat er met guldens en stuivers werd betaald.³⁹ Sinds de machtsovername van Karel V was de carolusgulden het courante betaalmiddel in Utrecht.

Heel anders was de verpachting van de grond in het Kromme Rijngebied, waar een tweede concentratie van ordebezit in Utrecht bestond (zie kaart 6.4). In dit gebied was het goederenbezit sinds 1365 zeer licht toegenomen. Relatief veel land werd er, vooral rond het dorp Houten, erfelijk verpacht. Dit onderscheid is ten eerste van belang omdat het land in deze regio rond 1365 nog veelal in tijdpacht werd uitgegeven. Ten tweede had de verpachter van erfelijk verpachte grond zeer beperkte eigendomsrechten over die grond, zoals ik in hoofdstuk 3 uiteenzette. Dit vertaalde zich in een jaarlijkse canon die veel lager kon uitvallen dan het in tijdpacht uitgegeven land. Voor 32 morgen en twee hont land in Houten betaalden twee erfelijke pachters in 1538 bijvoorbeeld jaarlijks elk slechts zeven mud weit. Ter vergelijking: een zekere Jan Hendriksz de Wit betaalde toen voor 12,5 morgen land in Houten die hij van het Duitse Huis in tijdpacht hield twaalf mud weit. Dergelijke naturapachten in de vorm van graan waren geen uitzondering in dit gebied. Herhaaldelijk staat in het pachtboek van 1538 de opmerking dat de boer het graan moest leveren 'op onze zolder' of 'in ons huis' te Utrecht.⁴⁰ Het Duitse Huis moet daarom een graanzolder hebben gehad. Het onderscheid tussen geld- en naturapachten kwam voort uit het soort landbouw dat op de betreffende grond werd bedreven. De oeverwallen van de Houtense stroomrug van de Kromme Rijn waren geschikt voor akkerbouw. De boer kon een deel van de oogst als pacht in natura afstaan. De veeteelt, die omstreeks 1530 dominant was op kleigronden, leende zich daar niet voor. Daarom is het begrijpelijk dat de pacht in Westraven, maar ook op de klei in het nabij Houten gelegen Schalkwijk, werd verrekend en voldaan in geld.

Op kaart 0.2 valt het langgerekte stuk grond ten noordoosten van de stad Utrecht in het zogenoemde Oostveen op. Daar bevond zich anno 1538, blijkens het pachtboek van dat jaar, een *bouwinge* van de Duitse Orde. Het land was gedeeltelijk in cultuur gebracht. In hetzelfde pachtregister staat een kopie van een overeenkomst die de broeders sloten met ene Adriaan Aartsz, die werd aangesteld om het onontgonnen veenland in Oostveen af te graven, vermoedelijk voor de turfwinning, om het vervolgens te cultiveren. De tiendinkomsten uit het ontgonnen land en een geldbedrag waren zijn beloning. Verder kreeg hij benodigdheden zoals kleding, brood en bier vergoed.⁴¹ In latere pachtboeken, waaronder in 1568, staat Adriaan nog altijd als 'onze veenman' vermeld.⁴²

Ten westen van de stad Utrecht was het bezit in 1538 nog even versplinterd als in 1365. Sindsdien had de orde in dit gebied diverse goederen verworven. Op twee plaatsen is het verschil van noemenswaardige omvang. In een ruime straal rond Polsbroek in het uiterste

38 Van den Hoven van Genderen, *De heren van de Kerk*, 397.

39 ARDOU, inv.nr. 880.28.

40 ARDOU, inv.nr. 880.28.

41 ARDOU, inv.nr. 880.28.

42 ARDOU, inv.nr. 880.49.

zuidwesten van het Sticht was het landbezit gegroeid van 32 naar 87 morgen. Ten noordwesten van Utrecht bij Maarssen was een andersoortig bezitscluster ontstaan. Daar stond het Huis ter Meer, dat de broeders van het Duitse Huis in 1513 met de bijbehorende drie morgen land kochten ten behoeve van de landcommandeur, die het vervolgens naar zichzelf Huis Zuylenborg noemde.⁴³ Verder bezat de orde nog twaalf morgen te Maarssen, waarvan acht die in de pachtboeken eerst vanaf 1531 voorkomen. In 1524 kreeg het Duitse Huis tevens toestemming de parochiekerk van Maarssen te incorporeren, maar we vernemen niets over een uitvoering van dit plan.⁴⁴ Tot het goederenbezit van de broeders in 1536 behoorde kortom een divers pakket goederen te Maarssen dat zij kort tevoren onder landcommandeur Steven van Zuylen van Nijvelt hadden verworven.

Het totale landbezit van het Duitse Huis in het Nedersticht rond 1536 bedroeg ongeveer 1480 morgen. Ten opzichte van 1365 betekent dat een groei van 340 morgen. De pachtboeken van 1538 en 1548 geven geen blijk van een verdere bezitstoename. In de pachtboeken van 1558 is vervolgens een lichte daling naar respectievelijk 1460 en 1400 morgen te zien. Achteraf gezien had het landbezit van de Duitse Orde in Utrecht dus omstreeks 1530 zijn grootste omvang bereikt.

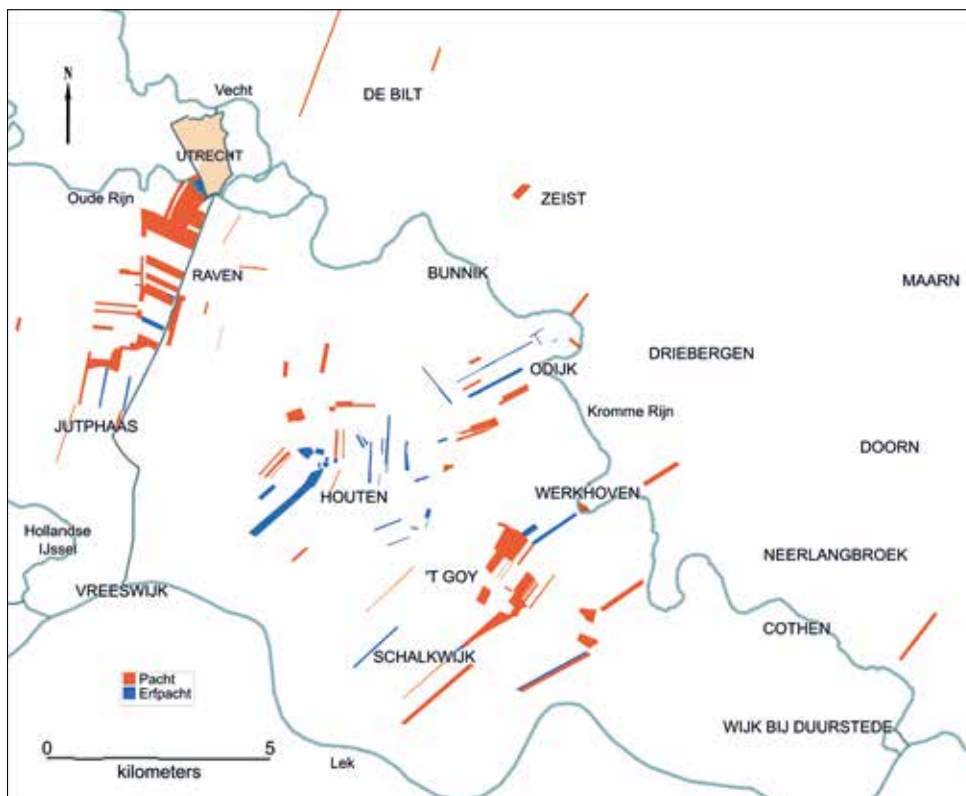
LANDBEZIT IN HOLLAND, ZEELAND EN GELRE

Het landbezit in Holland had slechts zijdelings deel aan de goedereninventarisatie in 1531-1536. Ik moet daarom via andere wegen tot een reconstructie komen. De pachtboeken uit de jaren 1530 beperken zich vrijwel geheel tot de goederen in Utrecht. Er is geen bron die hiervan expliciet de reden(en) geeft. Enige informatie wordt wel prijsgegeven in het pachtboek van 1494. Dit bevat na de pachten in Utrecht overzichten van de bezittingen van de landcommanderij elders. De eerste sectie bestaat uit goederen in de Krimpenerwaard, waarin Schoonhoven ligt, en aan de overzijde van de Lek rond Nieuwpoort. Hierop volgen de bezittingen in Alphen en ten slotte een opsomming van de verpachtingen in en rond Maasland in 1496. Dit duidt erop dat de gegevens over het goederenbezit buiten Utrecht uit andere administratie werden toegevoegd aan het pachtboek van de landcommanderij. Een memoriaal van 'ons renten in Maeslant, Schonoven, Catwijck, t'Alffen ende tot Middelburg', dat begint in 1506, zou op het eerste gezicht een dergelijk brondocument geweest kunnen zijn.⁴⁵ Het betreft echter een aantekeningenboekje met uitgaven en inkomsten van uiteenlopende aard, van pachtbetalingen tot de vergoeding van een schipper voor de verzending van een brief. Het is mogelijk dat commanderijen in Holland (een gedeelte van) de administratie van bezittingen van het Utrechtse huis in de omgeving op zich namen. Deze optie kan niet worden gecontroleerd in pachtregisters van de betreffende commanderijen uit omstreeks 1530, want die zijn helaas niet bewaard gebleven. Wel zijn er manualen van verpachte landen in en rond Maasland voor het Utrechtse huis, waaron-

43 De Geer, *Archieven*, nr. 427; ARDOU, inv.nr. 666.2 bevat een reeks kopieën van documenten met betrekking tot de aankoop en retroacta.

44 ARDOU, inv.nr. 485.

45 ARDOU, inv.nr. 885.

Kaart 6.4 Reconstructie in GIS van het landbezit van het Duitse Huis te Utrecht in het midden en oosten van het Nedersticht omstreeks 1530.

der delen uit de jaren 1524-1526.⁴⁶ Deze versnipperde overlevering ontnemt ons een helder zicht op het goederenbezit van het Duitse Huis te Utrecht in Holland rond 1530. Door samenvoeging van gegevens uit de genoemde bronnen kan een reconstructie echter wel gemaakt worden.

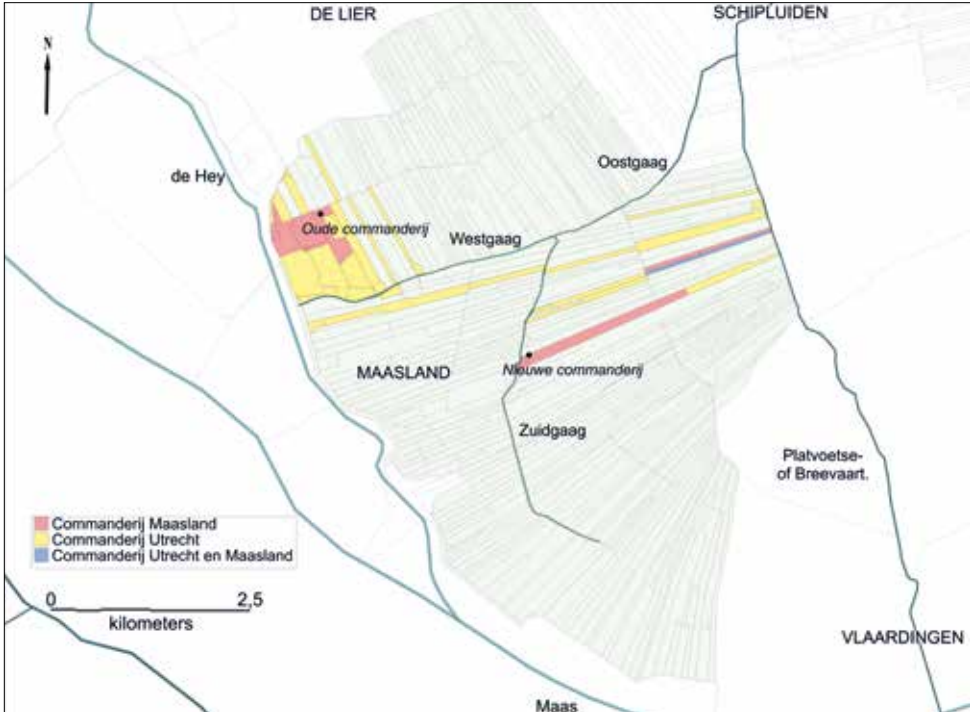
Blijkens de lijst uit 1496 bezaten de Utrechtse broeders destijds 262 morgen verpacht land in en rondom Maasland.⁴⁷ Dat wijkt licht af van de 271 morgen die de landcommanderij volgens het kaartboek van Potter in 1570 bezat.⁴⁸ Het pachtregister van goederen van het Utrechtse huis in en rond Maasland uit 1526 komt daar met 268,5 morgen dichtbij.⁴⁹ Gezien deze continuïteit kan het kaartboek uit 1570 gebruikt worden om het landbezit te Maasland met behulp van GIS te lokaliseren. Kaart 6.5 geeft het resultaat hiervan weer. Er zijn twee bestanddelen van het Maaslandse bezit te identificeren. Het ene omvatte diverse langgerekte stukken grond die bijna allemaal ten oosten van het dorp Maasland in

⁴⁶ ARDOU, inv.nr. 1304.

⁴⁷ ARDOU, inv.nr. 880.18.

⁴⁸ ARDOU, inv.nr. 898*.

⁴⁹ ARDOU, inv.nr. 1304.8.

Kaart 6.5 Reconstructie in GIS van het landbezit van de Duitse Orde bij Maasland, met op de achtergrond ter oriëntatie een weergave van de huidige situatie.

de Commandeurspolder, Duifpolder en Poppenpolder lagen. Het andere deel bestond uit grotendeels aaneengesloten landerijen in de Oudecampspolder. Dit was het bezitscomplex dat aan het convent aan de Hofdijk had toebehoord. Men zou kunnen verwachten dat dit land sinds de opheffing van het convent in 1366 aan de landcommanderij toebehoorde en de landerijen bij het dorp Maasland aan de plaatselijke commanderij toekwamen. Van een dergelijke geografische scheiding was echter geen sprake. Zowel in 1496 als in 1570 had de landcommanderij bezittingen in beide gebieden. Op basis van het kaartboek van Potter valt een andere verdeelsleutel te bespeuren: beide commanderijen hadden de helft van het eigen goederenbezit rond Maasland in de Oudecampspolder en de andere helft in de overige polders liggen. Van het totaal behoorde ongeveer 80% toe aan de landcommanderij.⁵⁰

Van de 32 morgen land te Delft die Richardis van Holland in 1248 aan de Duitse Orde schonk, zijn geen middeleeuwse of vroegmoderne kaarten overgeleverd. In de goederenlijst van de landcommanderij omtrent Maasland uit 1496 komt dit land voor als 32 morgen in de hof van Delft.⁵¹ Daarna verdwijnt het uit de Utrechtse pachtboeken, maar uit een

50 De morgentalen en bezitsverhoudingen van beide commanderijen in 1570 in deze alinea zijn ontleend aan de tabel in: Boschma en Immerzeel, *De Ridderlijke Duitse Orde in Maasland*, 85.

51 ARDOU, inv.nr. 88o.18.

los papiertje met aantekeningen over dit land blijkt dat het in 1521 nog werd verpacht.⁵² Bovendien staat het in het pachtregister van goederen van de landcommanderij rond Maasland uit 1526.⁵³ Het moet daarom tot het bezit van het Duitse Huis te Utrecht rond 1530 gerekend worden. Het landbezit in Alphen was ten opzichte van de 65 morgen in 1365 gegroeid naar 78 morgen rond 1530.⁵⁴ De 16 morgen die de orde in 1365 in Zwammerdam bezat, ontbreekt in de pachtboeken uit 1531 en 1538. Het komt echter wel voor in de registers van 1494 en 1548 en zal derhalve in de tussentijd in bezit van de Utrechtse broeders zijn geweest.

Aan de Hollandse zijde van de grens met Utrecht, rond Schoonhoven in de Krimperwaard en ten zuiden van de Lek rond Nieuwpoort, beschikte het Duitse Huis over een reeks erfpachten en enkele tijdpachten. Deze behoorden in 1365 nog niet tot het ordebezit. In Schoonhoven bestond sinds 1395 een commanderij, maar anno 1530 ging het merendeel van deze renten naar Utrecht. Dat blijkt uit de genoemde bronnen uit 1506, uit het feit dat het land in de Utrechtse pachtregisters van de omliggende jaren 1494 en 1548 voorkomt en uit contracten met de erfpachters. In 1525 gaf bijvoorbeeld niet de commandeur van Schoonhoven, maar de landcommandeur vijf morgen land in Bergambacht uit in erfpacht.⁵⁵ Zijn opvolger deed dat in 1538 met dertien morgen in het ambacht Graveland bij Ammers. De pachtsom moest in Utrecht worden geleverd.⁵⁶ Een ander voorbeeld is de verklaring van de landcommandeur in 1532 voor het gerecht van Schoonhoven, dat hij voortaan met geen andere betaling tevreden zou zijn dan de bedragen die in zijn erfpachtbrieven werden vermeld.⁵⁷ Aldus blijkt dat het aanzienlijke aantal van ongeveer 220 morgen land in de omgeving van Schoonhoven tot het goederenbezit van het Duitse Huis te Utrecht behoorde. Daarbij moet worden aangetekend dat het grotendeels erfpachten betrof die het karakter hadden van een geldrente met land als onderpand. De morgentalen van dit land zijn daarom nauwelijks vergelijkbaar met de tijdelijk verpachte goederen van de orde of zelfs de erfpachten in het Kromme Rijngebied, die immers ondanks de erfelijke vorm wel daadwerkelijke landpachten waren, vooral omdat ze dikwijls in natura werden voldaan.

Vergeleken met Utrecht en Holland was het landbezit van het Duitse Huis van Utrecht in Gelre marginaal. In 1365 kwam ik helemaal geen land in Gelre tegen. De pachtboeken uit de jaren 1530 vermelden ongeveer 33 morgen bij Maurik en tien morgen te Aalst bij Lienden. De suggestie ligt voor de hand dat deze goederen in de Neder-Betuwe tot de commanderij Tiel zouden hebben behoord, die ongeveer tien kilometer verderop lag. Anderzijds was het Nedersticht aan de overkant van de Rijn niet ver weg. Bovendien bevond zich enkele kilometers oostwaarts het gebied de Mars, dat eveneens ten zuiden van de toenma-

52 ARDOU, inv.nr. 2165.

53 ARDOU, inv.nr. 1304.8

54 Men kan hiervoor niet afgaan op het pachtboek van 1531, omdat daarin de erfpachten ontbreken. In het pachtboek van 1538 komt 66 morgen te Alphen voor, maar ook dat is onvolledig omdat in de pachtboeken van 1494, 1499 en 1522 het landbezit 78 morgen bedraagt en in de pachtboeken van 1548, 1558 en 1581 telkens 79,33 morgen: ARDOU, inv.nr. 880.18, 20-21, 24, 28, 34, 41, 55.

55 ARDOU, inv.nr. 810.3.

56 ARDOU, inv.nr. 791.5.

57 ARDOU, inv.nr. 796.

lige Rijnloop lag, maar onder Rhenen viel. Daar lag ongeveer twintig morgen land van de Duitse Orde. Desalniettemin lijkt het Gelderse landbezit er als een soort restdomein bij te hebben gebungeld. Het land in Maurik was in 1531 grotendeels in gebruik bij een pachter voor de ongewoon lange termijn van zeventien jaar.⁵⁸ Landcommandeur Steven van Zuylen van Nijeveld (1496-1527) verkocht het perceel te Aalst in 1520, maar de koop werd nooit geëffectueerd waardoor het verpacht ordebezit bleef.⁵⁹

OVERIG GOEDERENBEZIT

Naast land bestond het vermogen van het Duitse Huis te Utrecht nog steeds uit een waaier van relatief kleine bestanddelen. De samenstelling daarvan was her en der gewijzigd. De tienden te Valkenburg trof ik in de pachtboeken aan tot 1387.⁶⁰ Waarschijnlijk gingen ze daarna op in de tienden bij Katwijk, die de orde bij een schenking door Dirk van Wassenaar in 1388 verwierf. De Katwijkse tienden komen vervolgens sporadisch voor in de Utrechtse pachtregisters.⁶¹ In 1527 droeg Wouter van Amstel van Minden deze tienden over aan commandeur Cornelis Vereem van Katwijk voor de duur van diens leven. Dergelijke tijdelijke overhandigingen van deze tienden waren voordien en ook nadien gebruikelijk.⁶² De tienden te Maasland staan evenmin in de Utrechtse pachtboeken, terwijl daarin wel andere tiendregistraties zijn te vinden. Ze komen ook niet voor in de manualen van verpachte goederen van de landcommanderij rondom Maasland uit de jaren 1520.⁶³ In het pachtregister van Maaslands bezit van de Utrechtse broeders uit 1496 en in een lijst verpachtingen van de landcommanderij rond Maasland uit 1563 staan ze echter wel.⁶⁴ Een restantenlijst uit de jaren 1570 van goederen rond Maasland die de plaatselijke commandeur en de landcommandeur toekwamen, neemt de verwarring niet weg. Daar staan bij de tienden marginale aantekeningen zoals 'landcommanduer als ick meen', 'dese smaethiende weet ick nijet, wien hij competeert' en 'lantcommanduer nae mijn duncken'.⁶⁵ Het blijft al met al onopgehelderd aan welke commanderij de tienden van Maasland in 1530 en de decennia daaromtrent toebehoorden. De tienden in de Node bij Rhenen en die van Bemmelen staan in het Utrechtse pachtboek van 1531. Hetzelfde geldt voor de grove en smalle tienden te Everdingen en Oostraven, die in 1365 nog niet in bezit van de Duitse Orde waren.⁶⁶ Ten slotte waren de broeders in de jaren 1510 in een conflict verwickeld met de weduwe van ene Werbolt Pijll en het Domkapittel omtrent de eigendom van de tienden in respectievelijk Cothen en Oostveen.⁶⁷ In beide gevallen delfden de heren het onderspit, aangezien van deze tienden nergens inkomsten of vermeldingen in pachtboeken of rekeningen zijn te vinden.

58 ARDOU, inv.nr. 88o.24.

59 ARDOU, inv.nr. 88o.24, 28, 34, 41, 55; ARDOU, inv.nrs. 1355-1356.

60 ARDOU, inv.nr. 88o.3.

61 Bijvoorbeeld in het pachtboek uit 1522: ARDOU, inv.nr. 88o.21.

62 ARDOU, inv.nrs. 1974-1976.

63 ARDOU, inv.nr. 88o.21-28; ARDOU, inv.nr. 1304.6-8.

64 ARDOU, inv.nr. 88o.18; ARDOU, inv.nr. 1304.10.

65 ARDOU, inv.nr. 1307.

66 ARDOU, inv.nr. 88o.24.

67 ARDOU, inv.nrs. 1409-1411.

De tijnzen van Bunsbroek en Menkelaar bij Wageningen bezat het Duitse Huis in 1536 nog steeds. Daar waren twee zeer kleine jaarlijkse tijnzen van 36 stuivers voor de achttien hoeven die het gerecht Westraven telde en een penning per morgen van de twintig hoeven in Oostraven bijgekomen.⁶⁸ De derde garve uit het goed Schoneveld bij Rhenen en de gruit van die stad waren inmiddels vervreemd. Nieuw ten opzichte van 1365 was de rente die de heer van Bronkhorst uit de Bronkhorster goederen Nijemate en Kavestade betaalde. In het pachtboek van 1538 staat bij deze post in de marge 'Dieren'.⁶⁹ De commanderie daar zou geografisch gezien een logischer ontvanger van deze renten zijn. Toch bleef deze rente gedurende de zestiende eeuw in de pachtboeken van Utrecht verschijnen, waardoor ik deze toch in dit overzicht opneem.

Meer gewicht in de schaal legden de inkomsten uit huizen. Het aantal woningen in Utrecht waaruit de orde renten verkreeg, was met circa vijftien onveranderd in vergelijking met 1365. Een aantal huizen uit de gedetailleerde lijst in het pachtboek van 1387 worden eveneens vermeld in een vergelijkbaar overzicht in de pachtboeken van 1531 en 1538. De woningen achter de Jacobikerk en in de Vuilsteeg waren bijvoorbeeld nog altijd in bezit van de orde. Er zijn ook mutaties waarneembaar. Het huis in de Twijnstraat dat Beatrix, weduwe van broeder Simon Twistrate in 1313 had geschonken, was vervreemd. De grootste aanwinst was een huis op de hoek van de Springweg en Gortsteeg, die tegenwoordig de Haverstraat heet. Het werd in delen verhuurd voor aanzienlijke renten van drieënhalve tot zeven gulden. Buiten de stad Utrecht ontving het Duitse Huis een erfelijke rente uit een huis te Vreeland aan de Vecht. In het pachtboek van 1531 staan verder nog vijf renten uit huizen te Oudewater. Blijkens een marginale aantekening waren ze uit een register van Johan van Drongelen opgediept.⁷⁰ Het bewaard gebleven pachtboek van 1471 komt uit diens bestuursperiode. Daarin staan inderdaad drie huizen te Oudewater vermeld.⁷¹ De door mij geraadpleegde pachtregisters van 1499 en 1522 vermelden ze niet. In 1548 en 1558 staan wel weer vier huisrenten te Oudewater. In beide delen staat het woord 'dubium' bij twee renten.⁷² Het lijkt erop dat de broeders moeite hadden hun rechten op huisrenten in Oudewater terug te claimen die zij na de bestuursperiode van Van Drongelen uit het zicht hadden verloren.

Een klein apart boekdeel van het cartularium betrof de weinige leengoederen van het Duitse Huis. Deze lagen allemaal in Gelre. De landcommandeur gold als leenheer. De Bemmelse tienden waren opgesplitst over vier leenhouders. Ten noordwesten van Wageningen lag dicht bij de Stichtse grens het goed Schoonhoven.⁷³ In het pachtboek van 1538 staat dat leenman Jan van Salland was overleden en zijn zoon Wijnand nog geen leenhulde had gedaan.⁷⁴ Tien jaar later was hij nog steeds in verzuim en zelfs 'stilzwijgende wech gereyst sonder yet te zeggen'. Het goed zou daarom volgens het leenrecht aan de orde terugvallen, maar blijkens een marginale aantekening had Wijnand de landcom-

68 ARDOU, inv.nr. 88o.24.

69 ARDOU, inv.nr. 88o.28.

70 ARDOU, inv.nr. 88o.24.

71 ARDOU, inv.nr. 88o.14.

72 ARDOU, inv.nr. 88o.34.41.

73 ARDOU, inv.nrs. 1383-1384.

74 ARDOU, inv.nr. 88o.28.

mandeur naderhand alsnog 'gecontenteerd'.⁷⁵ Ook een stuk land genaamd de Middellmate te Angerlo bij Doesburg was leengoed van de landcommanderij.⁷⁶ Voorts ontving het Duitse Huis nog altijd de heergewaden van Zeeland en Voorne, welk recht door Hendrik van Voorne in 1245 was geschonken.⁷⁷

Anno 1530 was het niet langer ongewoon dat de landcommandeur leenman kon zijn, omdat het leenstelsel was ontdaan van de vazallitische militaire bijstand die er oorspronkelijk een kernonderdeel van was en daarom geestelijken uitsloot van het houden van leengoederen. De landcommandeur hield het goed Wolfheze, dat tussen Wageningen en Arnhem ligt, in leen van de heer van Montfoort. Hiertoe behoorden de tiende van Doorwerth, de kerkgiften van Wolfheze en Heteren en een halve hoeve land in Wilp.⁷⁸ Het Duitse Huis gaf dit complex in pacht uit. In 1531 was Gerrit Noest uit Arnhem de tijdelijke pachter met een contract dat toen nog vijf jaar liep. Hij betaalde er jaarlijks elf keurvorster goudgulden voor. Van dezelfde muntsoort betaalde de pachter van twee akkers land te Maurik er slechts een minder. Dit plaatst het financiële belang van het goed Wolfheze voor het Duitse Huis in perspectief.⁷⁹

Uit deze reconstructie concludeer ik dat het goederenbezit van het Duitse Huis in 1536 in algemene zin licht omvangrijker was dan in 1365. Land bleef, ondanks de toename van enkele andersoortige goederen, veruit het belangrijkste vermogensbestanddeel van het Duitse Huis. Opvallend is de bezitsuitbreiding omtrent Schoonhoven. Dit verdient nadere aandacht in mijn analyse van de goederenverwerving in hoofdstuk 7. Omdat er later in de zestiende eeuw land werd vervreemd, kan het eindjaar 1536 van dit onderzoek ten slotte worden aangemerkt als hoogtepunt van de omvang van het goederenbezit. Of de waarde en opbrengst van dit bezit omstreeks 1530 eveneens een maximum bereikten, valt echter nog te bezien in het volgende paar hoofdstukken.

6.4 ONTWIKKELING VAN HET GOEDERENBEZIT TUSSEN 1365 EN 1536

Voor de analyses van het goederenbezit in 1365 en 1536 zijn pachtboeken zeer informatieve bronnen gebleken. Aan de hand van de pachtboeken volg ik in deze paragraaf de ontwikkeling van het goederenbezit in de tussenliggende periode. Na een uiteenzetting van de gebruikte bronnen en de gehanteerde methode, volgt een bespreking van de resultaten. Zodoende komt een dynamiek tevoorschijn die de basis vormt voor de onderverdeling van de onderzochte periode in de twee tijdvakken 1366-1419 (hoofdstuk 7) en 1420-1536 (hoofdstuk 8).

75 ARDOU, inv.nr. 88o.34.

76 ARDOU, inv.nr. 1378.

77 Filips de Schone bevestigde de landcommanderij in dit bezit in 1502: De Geer, *Archieven*, nr. 421; Rekeningen van de landcommandeur van ontvangsten uit de heergewaden in Zeeland en Voorne zijn overgeleverd uit de periode 1542-1588: ARDOU, inv.nr. 1387.

78 De Geer, *Archieven*, nr. 421.

79 ARDOU, inv.nr. 88o.24.

De jaarlijkse pachtregisters van 1365-1372, 1373-1381 en 1383-1392 zijn samengebonden in drie boeken bewaard gebleven.⁸⁰ Minder compleet is de daaropvolgende overlevering. Uitzonderlijke hiaten zijn er tussen 1449-1471 en 1499-1522. Beide gaten hoeven niet volledig veroorzaakt te zijn door pachtadministratie die verloren is gegaan. Het pachtboek dat in 1449 begint, bevat notities tot 1456. Het boek dat in 1499 werd aangelegd, werd zelfs tot 1522 vrij nauwkeurig bijgewerkt. Een dergelijk doorlopend register is ook het pachtboek van 1415, dat eerst in 1423 werd vervangen door een nieuw boek, maar desondanks aantekeningen tot 1429 bevat. Waarschijnlijk hanteerden de broeders dergelijke langlopende administraties tussen 1393 en 1522 niet in plaats van, maar naast een apart jaarregister, startend vanaf Sint Maarten (11 november), wanneer de eerste helft van de pachtcanon moest zijn voldaan, en eindigend op de tweede betaaldag op Sint Pieter (22 februari). De meeste overgeleverde pachtboeken zijn van deze soort. Vanaf 1522 begint een reeks jaarboeken die slechts af en toe onderbroken wordt door een of enkele verloren gegane pachtboeken.

Het is zeer tijdrovend en bovendien onnodig alle pachtboeken door te spitten. Idealerweise zouden er steekjaren genomen kunnen worden met intervallen van een decennium. Zodoende zouden verreweg de meeste pachters en de door hen gepachte grond van het Duitse Huis in beeld gebracht kunnen worden, omdat tien jaar de meest gangbare pachttermijn was die het Duitse Huis gedurende de hele onderzochte periode hanteerde.⁸¹ De incomplete overlevering maakt dergelijke regelmatige intervallen echter onmogelijk. Daarnaast zijn sommige pachtregisters te beschadigd of te onvolledig om voor deze analyse van nut te kunnen zijn. Het zesde boek bevat bijvoorbeeld weliswaar pachtbetalingen uit 1423-1432, maar slechts van een klein deel van het landbezit ten (zuid)westen van de stad Utrecht. Het deel uit omstreeks 1400 is door beschadigingen soms slecht leesbaar. Verder ontbreekt een vermelding van het jaar waarin het werd opgesteld. De jaren waarin de pachtcontracten ingingen, zijn echter wel steeds genoteerd. Enkele daarvan wijzen op een eerste aanleg omstreeks 1392, maar in dezelfde hand zijn ook verpachtingen opgeschreven die in de eerste jaren van de vijftiende eeuw ingingen. Gedurende het eerste decennium van de vijftiende eeuw werden er toevoegingen bijgeschreven.⁸² Dit pachtboek heb ik ondanks de gebreken samen met het deel uit 1415 gekozen om het tussenliggende gat in de overlevering te overbruggen. Om dezelfde reden zijn de pachtboeken van 1449 en 1471, en die van 1499 en 1522, geselecteerd. Ook het deel van 1494 is voor de analyse gebruikt, omdat hieraan de verpachte goederen rond Maasland uit 1496 zijn toegevoegd. Voor de reconstructie van het landbezit in de jaren 1530 is het pachtboek van 1531 zoals gezegd zeer bruikbaar. Het nadeel van dit register is dat er nauwelijks erfpachten in staan genoteerd. Deze vindt men wel in het pachtboek van 1538, het eerste pachtboek ná het eindpunt van deze studie in 1536. Daarom sluit het de reeks af. Deze overwegingen leiden tot de selectie van vijftien pachtregisters uit de volgende jaren: 1365, 1375, 1387, ca. 1400, 1415, 1425, 1436, 1449, 1471, 1484, 1494, 1499, 1522, 1531, 1538.⁸³

80 ARDOU, inv.nr. 646.1; ARDOU, inv.nr. 880.1-2.

81 Brouwer, *Goederenverwerving en goederenbeheer*, 40.

82 ARDOU, inv.nr. 880.4.

83 Respectievelijk ARDOU, inv.nr. 646.1; ARDOU, inv.nr. 880.1, 2, 4, 5, 7, 10, 13, 14, 16, 18, 20, 21, 24, 28.

Het vaststellen van de ontwikkeling van het goederenbezit kan niet beperkt blijven tot het simpelweg optellen van de in pachtboeken vermelde morgentalen. De pachtboeken zijn nooit helemaal compleet. Soms ontbreekt er land, bijvoorbeeld omdat het tijdelijk niet verpacht werd, of is de grootte van een stuk land niet vermeld. Dergelijke ontbrekende informatie komt bij het nauwkeurig volgen van de goederen in de pachtboeken boven water. Dat is geen eenvoudige opgave. Een verpachting van meerdere percelen aan dezelfde pachter verscheen vaak als eenheid in de pachtboeken. Als overkoepelende term voor verpachtingen van zowel een enkel kavel als een cluster percelen, hanteer ik in het vervolg de term pachteenheid. Een pachteenheid die uit meerdere percelen bestond, kon uiteraard worden gesplitst over verschillende pachters, waardoor meerdere pachteenheden ontstonden. Andersom kwamen ook samenvoegingen voor. Bij een splitsing kunnen de delen verspreid over een pachtboek terecht zijn gekomen, vooral wanneer niet al het land tot de parochie behoorde waaronder het in een vroeger pachtboek was geschaard. Wanneer een splitsing of samenvoeging plaatshad ten tijde van het aanleggen of bijwerken van een pachtboek, maar ook bijvoorbeeld wanneer grond in verschillende parochies aan dezelfde pachter waren uitgegeven, dan bestaat het risico dat goederen dubbel werden genoteerd. Illustratief voor al deze complicaties is de in hoofdstuk 3 besproken reeks goederen die in de pachtboeken uit de veertiende eeuw als 130 morgen te Vleuten zijn te vinden maar die in het pachtboek dat in 1415 werd aangelegd blijkt te bestaan uit verspreid over Vleuten, Kortrijk, Heicop en Kockengen gelegen stukken land. Afgaand op de vermelde ingangsjaren van de pachttermijnen, vond de splitsing plaats in de vroege jaren 1420. Deze informatie werd dus later toegevoegd. Dat verklaart waarom in het pachtboek tevens 127 morgen en een apart vermelde 2,5 morgen in Vleuten voorkomen. Er is kortom een systematische aanpak nodig, die op de maat van de pachtboeken van het Duitse Huis gesneden is.

Om in die behoefte te kunnen voorzien heb ik allereerst de goederen die in de geselecteerde pachtboeken worden vermeld ingevoerd in een databank.⁸⁴ Vervolgens heb ik deze goederen terug in de tijd gevolgd, startend bij de goed gedocumenteerde jaren 1530. Dit heb ik gedaan door aan alle pachteenheden in de bestudeerde pachtboeken uit de jaren 1530 een uniek nummer te geven. Dit nummer is gekoppeld aan de betreffende percelen in het GIS van Ad van Ooststroom. Daarnaast is elke pachteenheid uit alle ingevoerde pachtboeken van een code voorzien. Een pachteenheid die in meerdere boeken is geïdentificeerd, op basis van overeenkomende gegevens zoals geografische situering, namen van pachters en de grootte van land, heeft telkens dezelfde code gekregen. Bij splitsingen is de code van de grootste accumulatie van land aangehouden als 'kapstokcode', waaronder de 'deelcodes' zijn opgehangen. De structuur van de codes is irrelevant; het doel is het koppelen van data uit verschillende pachtboeken over een bepaald stuk land aan de hand van de unieke codes met zogenoemde query's. Aan veertien morgen land in Reijerscop, halverwege Harmelen en Montfoort, is bijvoorbeeld de kapstokcode MMA006 gegeven. Dit land werd in verschillende constellaties verpacht. Een query van alle pachters die het geheel of delen van dit land tussen 1365 en 1449 in pacht hielden, levert de onderstaande tabel op. Hierin is te zien dat de veertien morgen die Wouter Gerritsz in 1425 in pacht had, voor-

84 De databank is aangelegd in Microsoft Access.

nadien bestond uit twee delen van acht en zes morgen. Na 1449 tot en met de jaren 1530 bleef dat telkens de verdeling. Het GIS biedt hiervoor de verklaring: De veertien morgen bestond uit twee percelen van de genoemde groottes. Door de volledige reconstructie van 1365 tot 1538 en de koppeling met de data in GIS is de ligging van dit landbezit in 1365 nu op perceelniveau gelokaliseerd.

TABEL 6.1 PACHTERS VAN HET GEHEEL EN DELEN VAN VEERTIEN MORGEN LAND IN REIJERSCOOP, ZOALS OPGENOMEN IN DE DATABANK VAN DE PACTHBOEKEN VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT, 1365-1449

14 morgen te Reijerscop	1365	1375	1387	ca. 1400	1415	1425	1436	1449
MMA006 14 morgen	-	-	-	-	-	Wouter Gerritsz	-	-
MMA001 8 morgen (GIS code 28)	Peter Spronc	Bertout Petersz	Bertout Petersz	Gerrit Woutersz	Gerrit Woutersz	-	Wouter Gerritsz	Frederik Utenham
MMA003 6 morgen (GIS code 29)	Wouter Hugensz	Wouter Hugensz	Borre Spronc	-	<i>onverpacht</i>	-	Gerrit Martijnsz	Jan van Nattevelt
MMA004 3 morgen	-	-	-	Gerrit Woutersz	-	-	-	-
MMA005 3 morgen	-	-	-	Borre Spronc	-	-	-	-
Totaal in pachtboek	14 morgen	14 morgen	14 morgen	14 morgen	14 morgen	14 morgen	14 morgen	14 morgen

Met deze gegevens over de ligging en verpachting van grond, ben ik gericht op zoek gegaan naar aanvullende bronnen aangaande het betreffende land. Pachtbrieven zijn bruikbaar bij het controleren van de gemaakte koppelingen en het wegnemen van onzekerheden. Vooral bij de grote tijdsintervallen tussen overgeleverde pachtboeken zijn dit nuttige documenten. Van het besproken land in Reijerscop bestaan bijvoorbeeld pachtbrieven uit de eerste twee decennia van de zestiende eeuw, uit welke tijd er geen pachtboek is overgeleverd.⁸⁵ De reconstructie is compleet als er een verwervingsoorkonde van het betreffende land gevonden kan worden. Van de bovengenoemde veertien morgen in Reijerscop werd het perceel van acht morgen blijkens het pachtregister van 1365 vanaf 1357 verpacht aan Peter Spronc. Het moet dus voor die tijd aan de orde zijn gebracht, maar een aankomstitel had ik nog niet geïdentificeerd. Het andere perceel van zes morgen namen Wouter Hugensz en zijn zus Bertraad in 1361 in pacht. Dat is ruim zeventig jaar verwijderd van de schenking van onder meer zes morgen te Reijerscop door Johan Leder en zijn vrouw Lisa in 1287. Omdat de Duitse Orde daar geen ander stuk land van gelijke grootte bezat, is het aannemelijk dat het om dezelfde grond gaat.

Het land te Reijerscop is een voorbeeld van een pachteenheid die gedurende de gehele onderzoeksperiode in verschillende verdelingen te volgen en gedeeltelijk aan een schen-

85 ARDOU, inv.nr. 1019-1020; Het pachtboek van 1499 bevat wel veel toevoegingen tot aan 1522.

kingsakte uit de dertiende eeuw te koppelen is. Deze mate van volledigheid is niet bij al het goederenbezit haalbaar. Het goederencomplex in de gerechten Lijnpad en Westraven werd bijvoorbeeld in sterk wisselende verhoudingen verpacht, waardoor de reconstructie soms niet geheel of met zekerheid te maken is. Hierdoor is het, ondanks het gedetailleerde karakter van deze analyse, niet mogelijk gebleken al het landbezit door alle pachtboeken te volgen. De resultaten zijn echter compleet genoeg om de grootste omissies in pachtboeken te identificeren. Zo ontbreken in de pachtboeken van 1425 en 1531 respectievelijk het land in de Lopikerwaard en de meeste erfpachten. De goederen in Holland kwam ik na 1387 enkel in de onderzochte pachtregisters uit 1415 en 1496 tegen, maar het land in Alpen en Haastrecht komt in de tussenliggende periode doorgaans wel in de boeken voor. Hoewel de meeste pachtboeken redelijk volledig zijn, is er geen enkele helemaal zonder gebreken. Het meest complete pachtboek dateert van 1415. Daarin trof ik geen ontbrekend land in Utrecht aan. Men vindt er ook het bezit in Holland volledig op schrift gesteld, op 45 morgen rond Schoonhoven na. Dit is grotendeels te danken aan de nauwkeurigheid van dit pachtboek, maar het is deels ook het gevolg van toevoegingen die er tot in de jaren 1420 aan werden gemaakt. Deze aanvullingen zijn niet altijd van de eerste aanleg te onderscheiden, waardoor een pachteenheid soms meermaals in de databank is terechtgekomen.

De laatste stap die daarom ondernomen moest worden voordat ik het totale landbezit per jaar kon berekenen, is het corrigeren van de data voor ontbrekend en dubbel genoteerd land. De erfpachten die in het pachtboek van 1531 ontbreken, zijn toegevoegd wanneer deze in de pachtboeken van zowel 1522 als 1538 voorkomen. Deze methode is eveneens gebruikt voor het opvullen van gaten in andere pachtboeken. Hierbij is ter controle gezocht naar extra aanwijzingen. Een opmerking dat een stuk land voorheen in eigen beheer was, verklaart bijvoorbeeld waarom het niet in een vorig pachtboek staat. Het merendeel van de bijtellingen betreft strooibezit in het westen van Utrecht. Vooral in de pachtboeken van 1425, 1499 en 1522 ontbreekt er land in dat gebied. In het pachtboek van 1415 zijn daarentegen dubbelen verwijderd. Deze correctiestap is terughoudend uitgevoerd. Bij twijfel, bijvoorbeeld wanneer de mogelijkheid bestaat dat een ogenschijnlijke omissie wel degelijk in het pachtboek voorkomt als deel van een andere pachteenheid, heb ik niets aangepast. Door deze voorzichtigheid blijft de calculatie van het landbezit in 1415 licht hoger uitvallen dan het aantal morgentalen dat op basis van de omliggende pachtboeken als realistischer mag worden geacht. De grootste onzekerheid betreft het landbezit in Holland. Vanwege de gefragmenteerd overgeleverde pachtregistratie van de goederen daar, moet ik het landbezit daar in de vijftiende en zestiende eeuw grotendeels schatten. Er zijn onvoldoende aanknopingspunten om de groei van het landbezit van 590 morgen in 1415 tot 660 morgen in 1496 over de tussenliggende meetjaren te verdelen. Daarom heb ik het niveau van 1415 aangehouden tot en met 1484 en is vanaf 1496 het aantal morgens van dat jaar gehandhaafd. Enkel het land dat herleidbaar is tot aankomsttitels, is daarbij opgeteld.

Deze correcties leiden tot de aantallen morgens landbezit die in de onderstaande figuur 6.1 per geanalyseerd pachtregister zijn weergegeven. Hierbij is onderscheid gemaakt naar de ligging van het land in Utrecht (blauw), Holland (groen) en Gelre (paars). Lichte kleurtinten representeren het bijgetelde land dat niet in het desbetreffende pachtboek staat. De voornaamste correcties, betreffende het veelvuldig ontbrekende Hollandse grondbezit en

FIG. 6.1A LANDBEZIT VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT IN MORGENS IN STEEKJAREN IN DE PERIODE 1365-1450

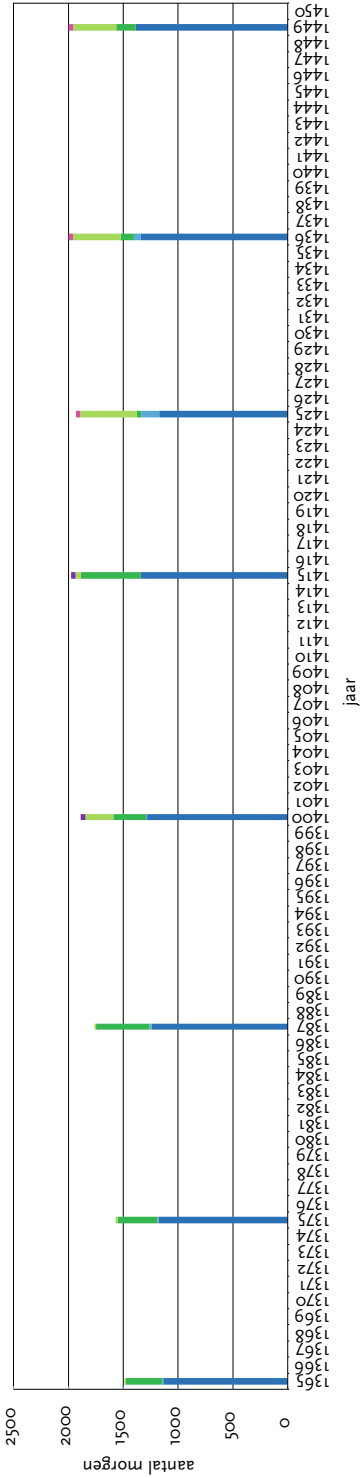
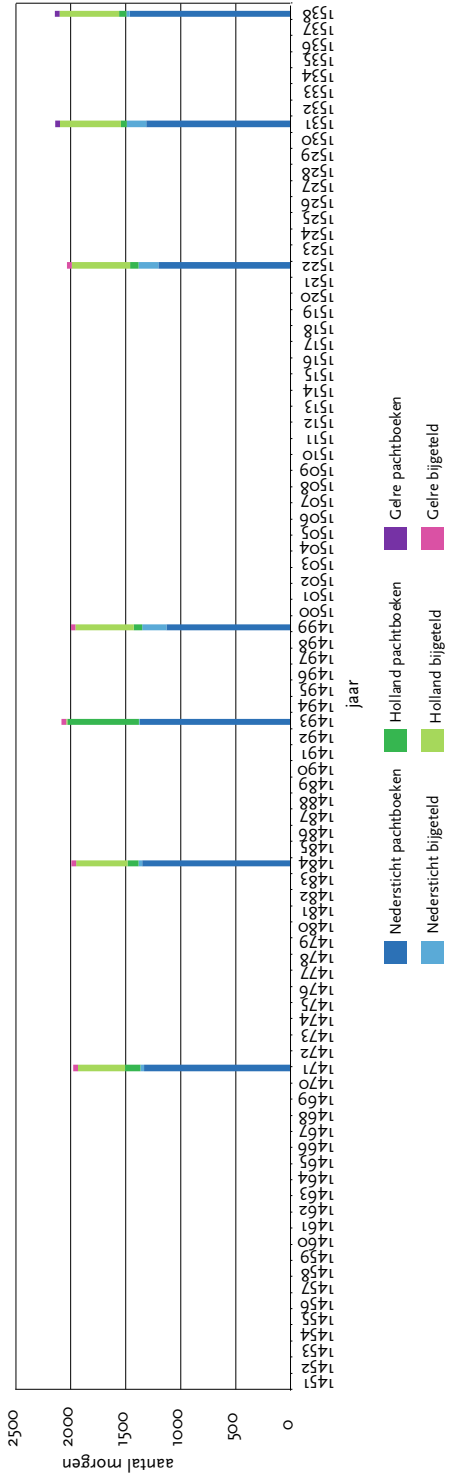

FIG. 6.1B LANDBEZIT VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT IN MORGENS IN STEEKJAREN IN DE PERIODE 1451-1538

de relatief onvolledige pachtboeken van 1425, 1499, 1522 en 1531, heb ik zojuist besproken. Vanwege de terughoudendheid bij het corrigeren lag het aantal morgens ten tijde van de relatief incomplete pachtboeken in werkelijkheid mogelijk licht hoger en geeft de grafiek in 1415 daarentegen een iets te hoog cijfer weer. Daarnaast valt het bijgetelde landbezit in Gelre in de lange periode van 1425 tot 1522 op. In het pachtboek van 1531 verschijnt namelijk het land in Lienden en Maurik dat in de pachtboeken van de landcommanderij uit het begin van de vijftiende eeuw reeds voorkomt. Het is daarom aannemelijk dat de Duitse Orde het ook in de tussentijd in eigendom heeft gehad. Dit strookt met de waarneming dat het Duitse Huis slechts zeer beperkt goederen verkocht. De lange afwezigheid van sommige goederen in de Utrechtse pachtboeken kan echter een indicatie zijn voor een tijdelijke vervreemding, bijvoorbeeld via een verpanding, of een overname van het beheer door de naburige commanderij Tiel of Rhenen. Hetzelfde geldt voor het veelvuldig ontbreken van land in het Hollands-Stichtse grensgebied, eveneens vooral in de vijftiende eeuw. De commanderij Schoonhoven lag daar immers in de buurt. Hoewel het landbezit van de Duitse Orde na 1415 stabiel bleef, duidt het veelvuldig wegvallen van specifieke pachteenheden er aldus mogelijk op, dat delen van het goederenbezit gedurende de vijftiende eeuw tijdelijk niet door de Utrechtse broeders werden beheerd.

Deze suggestie brengt me bij het onderscheiden van tijdvakken in de evolutie van het goederenbezit. Het blijkt dat de bezitsuitbreiding tussen 1365 en 1536 vrijwel geheel bestond uit een gestage groei gedurende de eerste vijftig jaren van de onderzochte periode. Deze expansie deed zich vooral voor onder de landcommandeurs Gerrit Splinter van der Enghe (1379-1405 volgens de balijekroniek, maar ik kon hem in de bronnen traceren in 1382-1404) en Johan van de Zande (balijekroniek: 1407-1418, bronnen: 1409-1419). De periode 1366-1419 vormt daarom een duidelijk afgebakende eenheid die het waard is om in hoofdstuk 7 apart te belichten.

Vervolgens brak vanaf de jaren twintig een lange periode aan waarin er nauwelijks bezit bijkwam en er evenmin verkoop van land plaatsvond. Het ontbreken van goederen rond Maasland en in de Krimpenerwaard in de Utrechtse pachtboeken versterkt het beeld van een kentering. Minder scherp dan het beginpunt is de overgang naar een nieuwe fase van groei aan de grafiek af te lezen. Die groei is weliswaar duidelijk zichtbaar in de jaren 1530, maar uit het pachtboek van 1494 blijkt reeds een lichte toename van het landbezit in Holland. De weg naar boven kan reeds in de voorgaande decennia zijn ingezet. Dat gebeurde zeker niet tijdens de diepe bestuurlijke crisis die het Duitse Huis op zijn grondvesten deed schudden na het overlijden van landcommandeur Herman van Keppel in 1442. Het verklaren van deze dynamiek van crises en herstel in 1420-1536 vanuit het perspectief van het goederenbezit komt aan bod in hoofdstuk 8.